

Fatgs enconuschents e meins enconuschents

Il mistral e cumin dalla Cadi

Pader Iso Müller ha constatau che la claustra drova gia egl 8avel tschentaner colonisaturs e fumegls. Dapi lu recuoran ils avats da Mustér e lur convent adina puspei agl agid dils laics. Els engaschan umens da confidonza e dattan ad els diversas incumbensas. Tut priu dependa ei lu ed aunc oz dil medem: cattar la dretga persuna e metter ella el dretg liug.

Quei uorden hierachic vala per las modas e manieras da viver e reger dil temps medieval, ed aunc ditg suenter. Igl avat sa buc esser dapertut. In triep survients ein siu sustegn. Igl ei ils schinumnai ministerials. Vonzei fan els vau als mistral, ugaus, derschaders, salters. Ei mass memia lunsch da schar defilar oz tuts officials, il sechelmeister, scarvon ed assistent, ils mess e deputai sil Cussegl Grond. Miu tema ein mistral e cumin.

Dils ministerials al mistral

Il temps glorius dils ministerials ei il 13avel tschentaner. Els ein nobels (p. ex. ils signurs de Putnengia e de Fontana) u umens da schlatta pli mudesta, il Conradus de Summovico (gia 1203) e Guarnerius de Folcerida (Faltscharidas, 1261). Sco signurs u migiurs miran els ch'il mintgadi dils purs, berniers e marcadonts sespleighi tenor dretg e raschun.

S'entelli ch'ils ministerials vulan esser bein en mongia cugl avat; perquei sto mintga survient secumprovar: sco currier, delegau u mediatur, mo era dend perdetga ni fagend igl administratur.

Cul temps creescha igl avat in post elevau per siu district, oravon eventualmein mo per Tujetsch e Medel, silsuenter per l'entira Cadi. Quei pudess esser il nunperscurabel *primus- u capoministrealis*. Num e datum mauncan. Mo per sia existenza plaida la *communitas desertinensis*, gia bein enfirmida ils anno 1251. Ils 9 da fevrer 1285, cu ei va per defender ils dretgs dalla claustra, metta quella cuminanza siu agen sigil silla burgameina. Quella nova fa gizzar las ureglas, schegie ch'ella franchescha forsa nuot dapli ch'ina pratica usitada dapi decennis. Il sigil lai pilver presupponer ina communidad organisada. Senza in cau e semplas scharschas san ins buca s'imaginar ina tala.

Il mistral - portavusch digl avat

Pil 13avel tschentaner e las duas empremas tiarzas dil 14avel ei tochen uss aunc negin *amman* enconuschents. Probabel porta quei premufficial all'entschatta in auter num: minister, salter u otras qualificaziuns.

Pér suenter il regiment dil sventireivel avat Giachen Buchhorn (1354-67), enconuschents en connex cun las turbulenzas pervia dall'explozaziun dallas minieras da Medel, cumpara l'emprema retscha da mistral documentai. Il fatg ch'els san seprofilar en lur uffeci, ei senza dubi il meret dil prudent e migeivel avat Gion (1367-1401), il fundatur dalla Ligia da Glion.

Il Tuatschin Uolrich Barlott respectiv Barlotta (probabel siu surnum), marscha alla testa dalla squadra; el ei *amman* gia avon e buca pér suenter Pieder de Cavorgia. Fuss aunc da spitgar novas scrutaziuns e surprises arisguard lur antecessurs. Sclaus eisi buc. (Remarca: Il document pertucont l'aua da Londausa en Tujetsch plaida dil mistral Ulrich Barlotta e documentescha aschi igl emprem mistral dalla Cadi!)

Quei che partegn ils mistral han ils Tujetschins viers la fin dil 14avel tschentaner la pli gronda cuida tier ils avats. En Tujetsch cattan els duront decennis lur umens da confidonza. Ei dat en egl ch'ils Gualsers sefan si e camondan las fiastas.

Ils documents da quels onns ein pil pli redigi en tudestg; leu stat ei consequentamein buca scret *mistral*, mobein *amman*. Ursera ed Uri pon haver surviu da model. Per nossas relaziuns di *amman* pauc. Pli bia paleisan ils plaids latins aschuntai sporadicamein al num digl official: *advocatus, minister, rector*. Quellas apposiziuns pudessen scolarir in techet la senda anavos el zuppau.

Evidentamein ei il plaid *minister* sesviluppaus ad in attribut significativ, numnadamein *ministralis verbalis*. Era quei tetel sto esser vegls, schegie ch'el ei daus per igl onn 1408 al mistral Jacobus de Praio. *Ministralis verbalis* vul dir ton "porta-parole". Ei caztga cheu da far allusiun als plidaders

da nos dis, numnai en tudestg *Wortführer, Mediensprecher* etc.; mo quels e quellas ein beincapiu d'autra pasta e patarla ch'ils mudests survients digl avat el temps medieval.

El 14avel e lunsch viaden el 15avel tschentaner ei l'elecziun dil mistral caussa digl avat. El dessegnia siu minister, naturalmein in um che corrispunda a sias imaginaziuns, in um cun duns da derschader, e ch'ins numna cul temps 'mistral'. Ins astga supponer che avat Thüring d'Attinghausen (1327-1353) ed auters avon e suenter seigien stai raschuneivels e hagien buca sfurzau si in mistral che fuss buca staus d'engrau alla glieud dalla casa da Diu.

Mistral e cumin dils 1472 ensi

Aunc avon ils 1500 van tierm da cumin ed elecziun dil mistral en ina nova epoca. L'entelgentscha fatga ils 19 da zercladur 1472 fixescha denter autor: Igl avat astga buca numnar pli persuls il mistral; el ha mo il dretg da proponer mintg'onn per Gliendisdis Tschuncheismas treis, tenor circumstanzias era quater umens respectai (*honestos viros*) per la mistralia.

Sil prau-cumin sut la claustra tscharnan ils electurs dallas quarter cuorts dalla Cadi ora in dils proponi, s'entelli per in onn. Quei modus d'elecziun tegn 280 onns. Mo ella pratica ha ei savens viu ora auter; el 16 avel tschentaner per exemplu han plirs avats pintga influenza sin la mistralia e la politica dalla Cadi insumma.

Ella perioda menziunada vegnan ils mistrals pia eligi per in onn. Certins selain nuota nuidis confirmar inaga u dapli. Auters fan ina pausa, acquistan in uffeci ella Ligia Grischa, ellas tiaras subditas u s'avonzan al grad d'officier en survetschs jasters. Turnai ella patria, candidescha beinenqualin danovamein pil pli tschercau uffeci dalla Cadi. Cun la plema va probabel Regett Saphoia da Sumvitg, d'origin gualser, diplomat, advocat, cauderschader. El ei onns ora mistral, preferius e tscharnius digl avat avon la cesura da 1472, e silsuenter aunc eligius pliras gadas publicamein sin cumin. Siu num dat il bul alla politica dils decennis 50, 60, 70 ed 80 dil 15avel tschentaner. Pli tard, el 17avel e 18avel tschentaner va la mistralia savens als Latours, Berthers e Castelbergs; mo probabel sa buc in representant da quellas famiglias concuorer cun Regett Saphoia. Viultas anetgas dat ei buc. E tonaton, las cumpetenzas dils mistrals semidan. Igl *amman* da 1390 ha dretgs limitai, grondas novaziuns spartan il *Fürsprecher* da 1490 e dil mistral da 1590.

La cesura dils 1751 – cumin mintga dus onns

La tschentada d'anno 1751 votescha ed approbescha da far cumin da Gliendisdis Tschuncheismas sco usitau, denton mo mintga dus onns. Priu ora in per paucas excepziuns vala quei modus duront in tschentaner.

El 18avel tschentaner han ins mess si in *Uorden pil di da cumin*. All'entschatta da quei stat ei secret che *allas uras destinadas deigi il cusseigl de tut igl oberkeit serimnar enten la stiva della dertgira*. Quei regulament ei in vademecum pil salter, in muossavia che diregia ses pass e ses plaids, che di per exemplu cu el ha dad ir sillu buora e co el deigi sedrizzar als statalters dallas vischnaucas per dumandar sch'els hagien schau clamar cumin.

Ils 1803, igl onn dalla creaziun dil cantun Grischun, nescha l'idea da far cumin da Mardis Tschuncheismas. Mo quella proposta ei senza success. Ils umens da cumin ein disai vid gliendisdis. Denton sefan diversas midadas sil plau cantunal. Ellas smasan las cumpetenzas dil mistral. 1851 ha il cumin liug la secunda dumengia da matg. Guglielm Gadola scriva ch'ins hagi observau quei datum entochen ils 1875.

Cugl onn 1844 entscheiva in novum puncto cuoz dalla mistralia. Tochen da cheu remettevan ils mistrals mintgamai lur mandat suenter dus onns. A Gion Antoni Arpagaus da Sumvitg confidan ins pereneunter il manti tgietschen per in secund bienni. Dapi quell'avertura candidescha la plipart dils mistrals ina secunda gada, e cun success.

Ei tucca aunc da menziunar ina pintga midada. La lescha cantunala dils 1875 metta las elecziuns circuitalas sin l'emprema dumengia da matg. Il bienni resta aunc ditg.

Il cumin da 1991 – dil bienni al trienni

Ella votaziun dils 26 da november 1989 ha il suveran grischun decidiu il suandon: Ils commembers dil Cussegl Grond stattan treis onns en uffeei ed ein reeligibels. Secapescha che quei vala era per las dunnas. L'emprema dumengia da matg 1991 ha liug la premiera. Mistral, deputai ed ils ulteriurs ufficials vegnan eligi per treis onns. A Mustér succeda quei vinavon cun maun pli. Igl ei da supponer ch'ils mistrals dalla Cadi ed

auters vegnan era dacheudenvi strusch a refusar ina secunda perioda d'uffei.

Quei füss enzacontas staziuns d'in svilup ch'ei sefatgs enteifer tschentaners. Ins ha mess anno 1472 in mistral per in onn. Pli tard ein dus onns stai d'engrau. E plaunsiu vegn la moda da confirmar il mistral regent per in secund bienni. Dils 1991 naven havein nus il trienni.

Quei ch'ei succediu antruras astgan ins buca mesirar cun las reglas democraticas d'ozildi. Generaziuns ein vegnidas e vargadas. Bia ei semidau: fuormas, mentalitads e manieras d'agir. Al suveran dad oz da mantener quei che ha senn e cuntegn!

Paul Tomaschett

GR dils 29 d'avrel 1994